

Németh László: Megmentett gondolatok

Németh László életműsorozatának új, tizenhetedik kötete egyike a nagy írói tehetség kései virágzásainak: a *Sajkódi estéket* leszámítva, az utolsó másfél alkotói évtized tanulmánytermését tartalmazza. Az itt közölt írások java része ugyan már a *Kiadatlan Tanulmányokban* megjelent, mégis az újszerűség szuggesztivitásával hat önálló könyvben történő publikálásuk: a sorsával küzdő intellektus lírájának sesem-volt feszültsége. A tanulmányírónak már nem a tájékozódás mohó ösztöne az ihletője, mint a harmincas években; a kísérletező ember olthatatlan kíváncsisága sem jellemzi, mint még Vásárhelyen; még leginkább a sajkódi halálszéli idillben ítélkező montaigne-i magatartás sztoikus nyugalma áll hozzá legközelebb. Esszéit többnyire a végredelet izgatott fenségével, az ultima verba súlyos szűkszavúságával fogalmazza. A betegség szorongatásában elemi erővel tör föl belőle az önkifejező ösztön, egyrészt az ötesztendei fordítói robotban lefojtott szellemi energia fölszabadulása-ként, másrészt a halállal perlés szándékával, hogy legfontosabb eszményeit és gondolatait a pusztulástól megóvhassa. A hibátlanul fogalmazott mondatokban tragikus sugallatok örvénylenek, a körülmények sivársága és a célok magassága föloldhatatlan konfliktusba kerül: a *Megmentett gondolatok* kilenc nagy, a Tanú-korszak legmagasabb színvonalával mérhető esszéje két fontos drámával és a Tolsztoj-fordítással rekordidő alatt készül el. 1954 áprilisától júniusáig, mindössze három hónap alatt. A tanulmány nem reked meg a jegyzet avagy a vázlat szintjén, az elemzésre ráfolyik az áttekintés, a műfaj a befejezettség, a teljesség irányába tágu. Most az esszé szakad ki az íróból oly visszatarthatatlanul, mint egykor a dráma. A *II. József* és a *Petőfi Mezőberényben* hangulatai rejtett és finom hajszalcsöveken szivárognak föl a kötet harmadát kitevő tanulmányanyagba. Az agónia drámájával fölfokozott türelmetlen életakarát és az elmúlással feleselő sietség jele az is, hogy Németh László publicisztikai témákban is az életmű magas ormaira emelkedik föl, a konkrétum számára mintha csak ürügy lenne, hogy történelemre, kultúrára, jövőbe pillantást vethessen.

A *Megmentett gondolatok* a tanulmányíró mikrokozmosza. Mint rendszerezés és összefoglalás, a teljesség diadala: Németh László világképe summáját, legfontosabbnak ítélt kedvenc eszméit sűríti esszéibe. A *líráról* az újkori kultúra történeti képe s benne a modern költészet ragyogó elemzése és megújulásának programja. A *Tolsztoj inasaként* orosz irodalomtörténetbe rejtett realista regényelmélet és példaadó írói ars poetica. A *Bartók és a XVIII. századi zene* a nyugati módszer és keleti lélek szintézisét hirdeti meg, a műveltség új — azóta irodalmi és művészeti korszakká kibomló — lorcai—bartóki modelljének eszményét. Az *Őszösvetség olvasása közben* nemcsak a Négy próféta drámaterve, de a kis nép, nagy sors, prófétaság ősi mítoszának XX. századi újraértelmezése is. A *Vásárhelyi séták* legfőbb pedagógiai tapasztalatait foglalja össze: milyen legyen az új iskola tananyaga (Négy Könyv), módszere (tantárgyösszevonás), típusa (történeti- és munkaelv). A *Nóra ürügyén* „a szörnyfiút és szép arcú anyját”, a politikai és kultúrnacionalizmust ítéli meg, egyben a

korszerű hazafiság normáinak kitűnő megfogalmazása is. A *Gulyás Pál szobájában* a monográfiáiról szándékát a lírai emlékezés és önvallomás oldottságával ötvözi. A *vallási türelemről* a vallás nélküli hit természettudományos erkölcsének gondolatával a hasonló című későbbi nagy sajkódi tanulmány előképe. Az *én cseh utam* eszmetörténeti igényű írás, a duna-európai „tejttestvérség” bátor ideájának története. A tárgy sokfélesége ellenére mégis minden esszé egyetlen problémába torkollik: milyen legyen a gyarmati fölszabadító mozgalmakkal és a szocializmus térhódításával kifejlődő új világcivilizáció. Németh László, anélkül, hogy az utópia álomvilágába tévedne, hangsúlyosan figyelmeztet három dologra: a folytonosság megteremtésének szükségességére — a kísérletező módszer átmentésére —, az otthonosság igényére — hogy az eszme ruháját a népek karakterére szabjuk —, továbbá arra, hogy az új kultúrának ősi mintára a helyi változatokból a mindannyiunkban közös általános emberit kell megteremtenie. Sehol sincs szó e gondolatmenetben a „harmadik út”, a magyar nacionalizmus illúzióiról; az író a szocializmusban egyszerűen lát lehetőséget és adottságot, történelmi tényt és föladatot. Sőt minden bizonynyal korrekcióra szorul a kritikának az a korábbi megállapítása is, hogy Németh László a marxizmustól függetlenül jutott el a szocializmus vállalásáig. Igaz, ennek ellenkezőjét sem lehet kategorikusan állítani, de bizonyos, hogy az író gondolkodói nagyságát nemcsak a „hogyan”, de a mondandó is teszi.

A *Magyar Műhely* folytatása — már a mesterség szűkebb köreiben — az eszményátadásnak, egyúttal azonban új törekvésnek is teret nyit: az életmű értelmezésének és védelmének. Németh László önmaga kritikusa és irodalomtörténészé lesz: az *Elvágott kötelek* írásaiban már vezérmotívummá nő e szándék. Nem aránytévés ez, nem is öntetszelgő narcizmus, hanem nagyon is reális helyzetmegítélés. „Nálunk a művek megszületnek, de elmarad az a kritikai munka, amely a nemzeti műveltség részeként az olvasók tudatába építi őket” — olvassuk egyik tanulmányában. A *viszszekció titka* a magyarázata tehát nem a befelé fordulás, hanem a betetőző hajlam, a pedagógusi ösztön. Mert „egy irodalmi mű társadalmi alkotás is; csak egyik fele az, ami benne van, a másik, amit gondolni lehet róla”. Tragikus, hogy e szerepre nálunk Németh Lászlónak kellett vállalkoznia.

Az írói önértelmezés legfontosabb tétele — tán kissé válaszként is a gyakori vélekedésre, mely hajlamos Németh Lászlót értékelve egyetlen műfajába zárni — az életmű egységére vonatkozik. „Az én egész munkásságom egy mű s az egyes munkák annak csak fejezetei ... műfajaim csak egy egyetemes kifejezőképesség különféle irányú megnyilatkozásai s nem a műfajok, hanem az egész mű fölül kell megközelíteni őket” — vallja. Másutt a regény és a tanulmány rokonságát fogalmazza meg: „Ahogy regényeimben múltja felől egy-egy emberi tudatot, úgy igyekeztem tanulmányaimban egy jövője felé fordult nemzeti (s tán nem csak nemzeti) tudatot felépíteni.” Drámái keletkezéséről szólva mindig hangsúlyozza, hogy először tanulmányként születnek meg, „ugrás és kelepce” később kapcsolódik össze bennük. Az anyag bősége és a műfaj sokfélesége mögött — mint a folklórban vagy a tolsztoji életműben — aránylag kevés és egyszerű elemre redukálható a szerkezet: a rengeteg variáns és enciklopédikus halmozódás inkább az érdeklődés vándorlásából adódik. (Kritika, mozgalom, szociográfia, pedagógia, műfordítás, történelem stb.) Az erkölcsi tartópillér minden bizonnyal az emberi és közösségi jelentésben megfogalmazott „üdvösségügy” szolgálata. Mint gondolkodó egymástól elválaszthatatlannak érzi az eszmét és az utópiát; ideái sohasem csak valóságtükröző kategóriák, hanem egyúttal a megvalósíthatóság végső határáig nemesített, néha azon túl is hajszolt eszmények. (Más lapra tartozik, hogy Magyarországon az utópia műfaja még ma sem nyert polgárjogot, rehabilitációja ma is várat magára. Pedig mennyivel szegényebb lenne például az angol irodalom nélküle! És milyen halavány a középkor, ha a legenda-irodalmat az elemzés egyedül a ráció fényénél vizsgálná!) A Németh László-i életmű esztétikai faculté maitresse-e, hogy minden műfajában a megölt költő jár föl kísérteni, s e líraiság termeli ki antianyagként a gondolkodói tárgyilagosságot. Pályáját a szüntelen írói vállalkozás tölti ki, melynek hajtóereje a Minőség elve, „hajlam,

képesség és lehetőség szövdése". Ha mégis elsősorban tanulmányírónak tartja magát, e rangsorolás nem tekinthető hierarchisztikus indítékúnak: „Az esszé volt az én legfolyamatosabb műfajom, amelyben nemcsak a legtöbbet, de a legfontosabbat is adtam” — írja.

Az írói önértelmezés egyszersmind Németh László-i regény- és drámaelmélet is, amely nélkül a jövő irodalomtörténete nem foghat az életmű elemzéséhez. A regény az ő számára — a biológiai realizmus szellemében — egyszerre alkat- és állapotrajz, az emlékezetserűen működő valóságteremtő képzelet terméke. A többrétegség jellemzi: a tudatregényben mindig társadalmi és mítoszregény is rejtőzik. Habár minden mozzanata a többnyire egyetlen főhős koordinátarendszerére vonatkozik, az olvasót mégis — a pedagógiai alkotások igénye szerint — különféle életreceptek közötti választás lehetőségével kínálja meg. A regény ábrázoló természetével szemben a dráma — a túlvilág dantei köreinek megfelelően „a szent, a hős, a szörnyeteg” szerepeinek színészi munkára emlékeztető megformálásával — a „lélek öntisztulásának” a műfaja. Általában kettős gyökérezetű: előzménye a tanulmány, de a személyes sors líraként alakítja. „A készülő művön meg kell találni a nyitott artériákat, amelyekre át egy élő ember vérének, a magunkét ömlésztetjük belé” — vallja műhelyéről Németh László, de e vérátömlesztés nem módosítja sem a történeti hűséget, sem a gondolati igazságot. A drámaíró építkezését a főhős pillanatba dermedő szoborszerűsége, „a laokooni statika” törvénye szabja meg. A küzdelem hőfoka darabjait inkább a szívós karkai agóniával, mint a shakespeare-i lélekviharzásokkal rokonítja. A kritika gyakori tévedése, hogy közvetlen analógiákat keres szereplő és modell, mű és élet között, pedig „a mű inkább csak érintője (differenciálhányadosa) az élet görbéjének”, a jelképi nagyságúvá fejlődő hős törvényszerűen nő fölbe az aktualitásoknak. Összefoglalóan: Németh László a két fő szépirodalmi műfajt egymáshoz közelíti; a regénybe drámaiságot, a színműbe epikumot ömleszt.

Az *elhallgatás emlékeit* megszólalásra készítő aggodalmak és kikerülhetetlen alkalmak születtek: a közösségi kohézió lazulásának jelei, az olvasói ízlés romlásának tünete, továbbá interjúk, évfordulók és rendhagyó irodalomórák körülményei. E harminc-egynéhány írás kötetben most jelenik meg először, s a meglepetés erejével hat. Különösen kettő sorolható az író fontos vallomásai közé, habár a többi színvonalával sincs baj: *A vásárhelyi kútra* és a *Levél Veress Dánielhez*. Az előbbi — Németh Lászlónak egyik legtömörebb munkája — nagyszerű summázata mindannak, amit történelemről, kultúráról, erkölcsről csaknem fél évszázados írói pályája alatt megfogalmazott. Az utóbbi az életmű értelmezéséhez, titkainak megfejtéséhez ad nélkülözhetetlen kulcsot. *Egy elbeszélésgyűjtemény elé* című előszava más szempontból fontos: a kritikairó rejtőzködésére ad választ. A pályakezdő s irodalomszervező csalódásainak emléke, a betegség miatt zsugorodó munkaidő szűkössége, a generációs stafétaváltás vélt sikertelensége magyarázza, miért lett kritikusból olvasóvá. A kései olvasónapló nemcsak arra alkalmas, hogy Németh Lászlónak az újabb magyar irodalomban való alapos tájékozottságát jelezze, hanem arra is, hogy irodalomtörténeti babonákat, a „nagy tévedések” legendáit oszlassa. Amit József Attiláról 1929-ben, a Nincsen apám megjelenésekor, illetve Déry Tiborról a háború előtt főműve, a Befejezetlen mondat nemismeretében még nem mondhatott el, most pótolja: besorolva munkásságukat a korszak legnagyobb teljesítményei közé.

A *Megmentett gondolatok* bizonyító dokumentuma annak, hogy a tanulmányíró fegyverzete — a vásárhelyi pedagógia rejtett vívőleckéinek is köszönhetően — a hallgatás éveiben sem roszdásodott be. Sőt ellenállt az öregedés és betegség korróziójának is. A Németh-esszében mindvégig hibátlan összhangban van elemzés, áttekintés és program. Az analízis nem aprózódik el a részletekben, az összefoglalás nem szívja ki az érdekességet a jelenségekből, a megismerés az intellektus egészét mozgósítja: a cselekvő akaratot is. Nincs már meg — mint a Tanú oldalain — az ifjúság láza, de kárpótól érte „az érett kor rendszerező nyugalma”. Kevesebb az utópisztikus elem, több a történeti érzék és belátás. A stílus stendhali csillogása mögött az élet gazdagságának tolsztoji teljessége tárul föl. „Az elvont alá szeretek lábat adni, hogy leszállhasson az érzékelhetőbe” — hangzik az írói önvallomás. Esz-

ménye „művész és tudós egy személybe fogása”; a tanulmányírás és líra szoros kapcsolata. Amikor az esszé szinte eleven organizmusként lélegzik. Ritmikus tágulás és szűkülés: a gondolat nemcsak az intuíciónak rakétaszzerű megvillanása, hanem az emlékezés tárgya is, van története és pillanata. Megemelkedés és alábbszállás: a konkrét és elvont, a személyes és egyetemes közt szakadatlan a nézőpontváltás. A stílus dialektikája: a nyelv mint háló húzza ki a tudatból a gondolatot; mert „egy gondolat elsősorban a kifejtése, az ágak, állábak, amikkel emlékezetünkbe, tudásunkba nyúlik”. Szerinte kétféle tanulmányíró van: „míg Adynál az absztrakció szétfut, mintha egy égboltot akarna az ember feje fölött kifeszíteni, Gulyásnál egy csúcsba, a rendtartó Idea felé tart”; a Németh-esszéiben ott van az égbolt is, a sátorrúd is. Főadatának tartja, hogy a rációval „minél mélyebbre világítson az irracionálisba”, de nem leplezi el az ismeretlen sötétséget. Nincs nála tudatosabb írónk; de írni mégiscsak „kritikai érzéke részleges kikapcsolásával” szokott; a terv a rációé, de a kivitelezés az ösztöné. Nem tudni, mit csodáljunk jobban benne: a gondolkodás erőfeszítését vagy könnyedségét; a képi fantázia spontán bőséget vagy a kompozíció világos rendjét; ellentmondásosság és bonyolultság föltárását vagy a fogalmazás egyértelmű pontosságát. Kereshetjük e tanulmányírás előzményeit — utalhatunk a külföldiek közül Ortega, Dilthey és mások példájára, a hazaiak közül Kemény Zsigmond, Péterfy Jenő, de legfőképp Szabó Dezső ösztönzésére —, de a párhuzamkutatás semmiféle eredménye sem vonhatja kétségbe: az esszéíró Németh László teljesítménye páratlan, egyszeri és megismételhetetlen. (*Magvető Kiadó, 1975.*)

GREZSA FERENC

Aczél Géza: Másnapos freskó

A *Másnapos freskó* is a hosszabb időszak különféle eredményeit összefogó és a sokféleséget egyszerre mutató első kötetek közé tartozik. Voltaképp nem egyetlen pályaszakasz foglalata. Keverednek benne a pályakezdő lírikus kísérletező kedvének a bizonyítékai, együtt szerepelnek az eltérő verstípusok, a más-más irányt jelző próbálkozások, az egyéniség önmagakeresésének egymásra következő stádiumai. Változatosságot eredményez ez, sokszínűséghez vezet, szinte heterogén tarkaságot teremt. A tökéletes egység és egyneműség hiányáért ilyenkor az érdekes változatosság kárpótolhat, hiszen az induló fiatal költő alkotói helyzetét és tehetségének természetét a sokféleség is jól jelezheti, hitelesen mutathatja s igazolhatja is. Aczél Géza bemutatkozó könyvében is ez az ígéretes kísérleti szakasz tükröződik. A költő még nem alakított ki magának egyetlen saját irányt. Többféle verslehetőséget végigpróbált eddig, tehetséggel, eredményesen és hasznosan, de egyelőre nem kötelezte el magát egyikhez sem a végleges választás föltétlenségével. Ez idő szerint abban látszik a legbiztosabbnak, hogy a klasszikus lírai avantgarde időálló vívmányaihoz kapcsolódik, a neoavantgarde szélsőséges experimentalizmusának az elkerülésével akarja áthasonítani és önállóan megújítani az avantgarde líraforradalmában kialakult eredményeket.

Átgondolt és rendezett a kötet szerkezete. Gondosan szerkesztett ciklusokba rendeződnek a versek, s ezek a nagyobb egységek nem pusztán a kísérletező hajlamról tanúskodnak — felvonultatva a változatokat, a jellegkülönbségekre utaló alakzatokat —, kirajzolják a költői készülődés és iránykeresés egymást követő állomásait is. Útjelzésük szerint haladva nyomon kísérhetjük az indulás — éveket átfogó — folyamatát. A fejezetek kialakítása és összekapcsolása a pályamozgás ívéhez igazodik.

A nyitó ciklust (*Fészekrakók*) érzelmek megszólaltatására és megnevezésére bízott élethelyzetfestésnek tekinthetjük. Fanyar érzelemvilág, illúziótlan életlátás,